

НАРЫН ОБЛАСТЫНДАГЫ БИЙИК ТООЛУУ ИЧКИ ТЯНЬ-ШАНДАГЫ КАРАТАЛ-ЖАПЫРЫК МАМЛЕКЕТТИК КОРУГУНУН ӨСҮМДҮКТӨР ДҮЙНӨСҮ

Омурова К.О.

Омурова Кенжегул Орозобековна – ага окутуучу, С.Нааматов атындагы НМУ, Нарын ш.

УДК 58.009(575.2)(04)

Аннотация: *Бийик тоолуу Ички Тянь-Шандагы (Нарын облусу) Каратал-Жапырык мамлекеттик жаратылыш коругу табияттагы баардык кооздукту ичине камтыган бийик тоолуу, асман тиреген аска зоолуу, карагай чердүү, көк кашка тунук агын суулары, деңиз деңгээлинен 3000 метр бийиктиктен жогору жайгашкан Соң-Көл, Чатыр-Көл көлдөрү менен белгилүү болуп, өзгөчө биологиялык көп түрдүү чөйрөнү камтыйт. Ошону менен бирге бул макалада корукта кездешкен жалпы өсүмдүктөр дүйнөсү тууралуу баяндалат.*

Негизги сөздөр: *тектоникалык жана сейсмикалык процесстер, гиппокция, табигый радиация, адырлар, саздак токой-шалбаа жана фрагменттүү район, чөл, бадалдуу, петрофилдүү өсүмдүктөр.*

Растительный мир государственного заповедника Каратал-Жапырык, расположенный во внутреннем Тянь-Шане высокогорного района Нарынской области.

Аннотация: *Государственная природная зона Каратал-Жапырык (Нарынской области) в Высокогорье Внутреннего Тянь-Шаня охватывает всего природную красоту доходящих до небес горных вершин, зеленые ели, чистые родниковые воды, озера Сон-Куль и Чатыр-Куль, расположение высоко на 3000 метров над уровнем море и разнообразную среду. В этой статье также говорится о растительном мире природной зоны Каратал-Жапырык.*

Ключевые слова: *тектонические и сейсмологические процессы, гиппокция, естественные радиация, обрывы, болотной лесной- скалистый и фрагментный район, пустыня, кустарники, петрофильные растения.*

The world of vegetation of state reservation Karatal-Zhapyryk, situated inner of Tien-Shan in Naryn region.

Omurova K.O. senior teacher

Annotation: *The state natural zone Karatal-Zhapyryk (of Naryn Region) in Highlands of inner Tien-Shan, covered all natural beauty, green fir trees clean spring water. The lake Son-Kol and Chatyr-Kol situation in height 3000 liters above sea level and different surroundings. In this article said about vegetation world of natural zone Karatal-Zhapyryk.*

Key words: *techtonical and sesmologycal processes, natural radiation, gippoktion, pricipices, palidal silvan rocky and fragment region desert, shrubberies plants.*

Кыргыз Республикасы Евразия контингентиндеги географиялык алган орду менен өзгөчөлөнүп отуздан ашуун түрдүү көлөмдөгү, татаал литологиялык курамдагы тоо кыркаларынан турат. Тоолуу аймагы ар кандай фактордон көз каранды алар (тектоникалык, сейсмикалык процесстер,

кескин аба ырайы, гиппокция, табигый радиация) тирүү организмге түздөн-түз таасир этүүсүн жана ар кандай өзгөрүүлөргө алып келүүсүн көптөгөн окумуштуулар маалымдашат. Ошондуктан тоолуу катаал экосистема биологиялык көп түрдүүлүктөргө кеңири камтылган. Ушундай экосистемадагы биологиялык көп түрдүүлүк Ички Тянь-Шандагы уюштурулган, Каратал-Жапырык мамлекеттик коругунда ири табигый көлдөр Соң-Көлдүн, Чатыр-Көлдүн аймактары өзгөчө коргоого алынган [5].

Каратал-Жапырык мамлекеттик коругу Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 1994-жылдын 1-мартындагы №91 токтому менен Борбордук Тянь-Шандагы уникалдуу жаратылыш комплекстерин, сейрек кездешүүчү жана жоголуп бара жаткан жаныбарлар жана өсүмдүктөрдүн түрлөрүн сактоо, аймактагы жалпы экологиялык баланстын туруктуу абалын камсыз кылуу иш аракеттерин көрүү, жаратылыш процесстеринин табигый агымын изилдөө, табигый шартта эркин көбөйүүсүн камсыз кылуу максатында комплекстик корук катары түзүлгөн. Мамлекеттик корук 3 чоң участкатон турат. **Каратал-Ачаташ жана Соң-Көл, Чатыр-Көл.** Булар Нарын, Кочкор, Ак-Талаа, Ат-Башы райондорунан орун алган. Жалпы аянты 36392,6га. Мында Соң-Көл-8600га, Чатыр-Көл-22287,6га, Каратал, Ача-Таш-5505га түзөт [8].

Соң-Көл

Соң-Көл корук жерлеринин аянты 8600га түзүп Ички Тянь-Шандагы Молдо-Тоо, Соң-Көл тоо, Боор-Албас тоолорунун аралыгында бийик тоолуу өрөөндө деңиз деңгээлинен 3013 м бийиктикте жайгашкан, узундугу 29 км туурасы 18 км га жетет аянты 270 чарчы км. Орточо тереңдиги 9,2 м, эң терең жери 13,2 м (түндүк батышында), тайыз жери (4-5м). Түбү тегиз, көлгө 18 суу куят ирилери: Акташ, Жаман-Эчки, Каракече, Куртка, Ташдөбө, Кумбел, Кумдуу-Суу. Соң-Көлдөн Соң-Көл суусу агып чыгып, Каратал суусуна кошулган жерден баштап Кажырты суусу бөлүнүп кетет. Суунун температурасы жайында 11-12 С, кышында 3С ашпайт. Ноябрь айынын башында суу тоңуп июнь айынан баштап ачылат. Муздун калыңдыгы 1м калыңдыкка жетет. Кыш мезгили узак, жайы кыска салкын. Кардын жатуу убактысы орточо 200 күндү түзөт, кардын орточо калыңдыгы 80см болот. Өсүмдүктөр дүйнөсү шалбаалуу талаалар, бетегелүү адырлар жана шыбактын көп түрлөрү, примула, астра, туркестан байчечекейи кездешет. Талаа чөптөрүнүн арасында эдельвейс (мамыр гүлү) менен капталган жайыттарды көрүүгө болот. Көлдүн түбүндө балырлардан, суу чөптөрүнөн турган шалбаалар кездешет. Жээгиндеги сазда памир ыраңы каптап өсүп, көптөгөн канатууларга азык болот [5], [6].

Чатыр-Көл

Чатыр-Көл Кыргызстандагы эң бийиктикте жайгашкан ири көлдөрдүн бири болуп эсептелет. Деңиз деңгээлинен 3530 м бийиктикте жайгашкан. Көлдүн узундугу 23 км, туурасы 11 км, тереңдиги 16,5м жетет. Аянты 161,1км түзөт. Узундугу 45 км болгон Көк-Айгыр суусу мөңгү жана кар суулардан куралып, Чатыр-Көлгө куят. Көлдөн суу агып чыкпайт. Кышы узак, муздун калыңдыгы 3 м калыңдыкка чейин жетет. Климаты өтө континенталдуу. Саздуу жерлери көлдүн түштүк жээгинде жайгашкан. Кыргызстан Суулуу-саздак жерлер жөнүндөгү конвенцияны 2001-жылы ратификацияланган. Чатыр-Көл участкасы 2005-жылы 8-ноябрда Кампала шаарында Рамсар Конвенциясынын IX конференциясында, суулуу-саздак аймактарынын тизмесине Чатыр-Көл расмий түрдө киргизилген [4], [5].

Каратал-Жапырык мамлекеттик коругу түзүлгөнгө чейин коруктун табияты иликтенген эмес. Коруктун түзүлүшү менен жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн түрлөрү жөнүндө ар тараптуу изилдөөлөр коруктун флорасы менен фаунасын инвентаризация жүргүзүү жана илимий изилдөө аркылуу түптөлгөн. Илимий маалыматтар боюнча Ички Тянь-Шанда өсүмдүктөрдүн 1000ден ашуун түрү өсөт. Бирок өсүмдүктөрдүн 400гө чукул түрү такталган. Анын ичинен даары өсүмдүктөрдүн 50 түрү такталган. Кыргыз Республикасынын Кызыл Китебине сейрек жана жок болуу коркунучундагы өсүмдүктөр менен жаныбарлардын 207 түрү катталган [2].

Каратал-Жапырык мамлекеттик коругу геоботаникалык райондук бөлүнүштөрү боюнча төмөндөгүдөй:

1. Азиялык чөлдүү областынын, Ички Тянь-Шань провинциясынын Суусамыр, Кара-Кужур окуругундагы Соң-Көл -адырлуу, саздак фрагменттүү район. Мында Соң-Көл корук жерлери орун алган.

2. Орто Нарын окуругундагы, Нарын чөлдүү-адырлуу токой-шалбаа фрагментиндеги район. Мында Каратал, Ача -Таш корук участкалары орун алган.

3. Ак-Сай жогорку Нарын окуругундагы шалбаа адырлуу район. Мында Чатыр-Көл, Ак-Сай корук жерлери орун алган [8].

Жогоруда окуругдардын ар бири өсүмдүктөрдүн өсүшү боюнча доминант басымдуулук кылат жана көрсөтүлгөн участкаларында таралган өсүмдүктөрдүн өсүү мүнөзү боюнча Алтай, Памир, Монголия геоботаникалык топтогу өсүмдүктөрдүн өкүлдөрү кездешет. Дениз деңгээлинен улам жогорулаган сайын жердин физикалык, географиялык абалы өзгөрүп, рельефине жараша климаттын өзгөрүшүнө карай өсүмдүктүн түрлөрү менен кошо алар жалпы өсүмдүктүн каптоосу да өзгөрөт. Талаалуу зоналар тоонун бийиктигинде шалбалуу-талааларга алмашылат, себеби жаан-чачын көбөйүп, температура төмөндөп ксерофиттер менен кошо мезофит өсүмдүктөрдүн өнүп-өнүгүшүнө шарт түзүлүп шалбаалар тиби өркүндөп өсөт [6], [7].

Мезофит бадалдардан Ит мурундун түрлөрү -(*Rosa alaiica*, *R. potentilla*), Шилби-(*Lonicera karelinii*) осот. Андан жогору карай тоолуу күрөң топурактарда субальпы шалбаларда (2700-300м)бийиктиктерде жайгашат. Негизинен коруктун аймагындагы флоралык курамы болуп талаа өсүмдүктөр тобу бороздуу Бетеге-(*Festuca Sulkata*) басымдуулук кылат жана дары өсүмдүктөрдүн бир нече түрү кездешет, булар Каз тандайдын бир түрү-(*Poa pratensis*), Көкө мерен-(*Thymus marschallianus*L), Кадимки танацетум -(*Tanacetum vulgare*), Аркар оту, мамыр -(*Leontopodium ochroleucum*), Төшөлгөн сабактуу кымыздыгы-(*Polygonum aviculare*) ж.б. [1].

Бадалдардын арасынан Ак соктонун-(*Dactyris glomerata*), Түлкү куйруктун-(*Alopecurus pratensis*) өскөнү байкалат. Корук участкасында чөлдүү талаа типтери салыштырмалуу азыраак кездешет. Мында карагай токойлору бир эле Тянь-Шань карагайы Кыргызстандын эндем өсүмдүгү болуп эсептелинет. Ошондой эле дарак бадалдуу-өсүмдүктөр тобу агын сууларды бойлой жайгашып, анча көп эмес аянттарды түзөт. Аларга мисал катары токтоло кетсек: чычырканак аны менен кошо айрым тал-теректин түрлөрү кездешет: талдардан -(*Salix acutifolia*, *S. Wilgelmsiana*, *S.coerulea*) теректерден-(*Populus dens*); жыгач өсүмдүктөрдөн Долоно-(*Crataegus altaica*), Ыргай-(*Cotoneaster*), Бөрү карагаттар (*Berberisoblonga. platyacantha. R. spinosissima*) ; Карагаттардан - (*Ribes meyeri*); Ит мурундан (*Rosa alberti. R. fedtschenkoana, R.platyacantha, R.spinossissima*) Шилбилерден -(*L.nispida, L. microphylla*). Булар Ача-Таш, Кара-Тал, Соң-Көл агын сууларынын жээктеринде өсөт. Ал эми саздуу жерлерге мүнөздүү болгон өсүмдүктөр Соң-Көл, Чатыр-Көл көлдөрүнүн жээктеринде жайылма жерлер кездешет [2], [3], [9].

Дениз деңгээлинен 2500-4000 м бийиктикке чейин коруктун аймагынын көпчүлүк бөлүгүн тоолуу аска зоолор түзгөндүктө альпы алкагы менен чектелет, ошондуктан өсүмдүктүн түрлөрү өзгөрүп, физиологиялык процесстери өзгөрөт, ага мүнөздүү петрофилдүү өсүмдүктөр да кездешет. Мындан тышкары коруктагы буфердик аймактарындагы жана чектеш жерлериндеги баалуу табигый тоют өсүмдүктөрдү жергиликтүү калк тоют катары пайдаланып келишкен [5].

Бул макалада Каратал-Жапырык мамлекеттик коругунун бийик тоолуу жана рельефинин өтө татаал болушу мындагы өсүмдүк дүйнөсүнүн ар түрдүүлүгүнө шарт түзөт. Коруктун аймагындагы өсүмдүктөрдүн фитоценологиялык классификациясынын негизинде төмөнкү типтерге бөлүүгө болот: чөл өсүмдүктөрү, талаа-шалба өсүмдүктөрү, тикендүү жер жаздык, саз криофилдүү, токой жана бадал өсүмдүктөрү. Мындан тышкары тоолуу адырлуу ландшафтын өсүмдүк катмары деңиз деңгээлинен 2200-3000 м бийиктикте таралган. Ал эми тоолуу адырлардын күңгөй жана тескей беттеринде өсүмдүктүн өсүү курамы айырмаланып турат. Өсүмдүктөрдүн типтери климаттык жана башка экологиялык факторлорго байланыштуу түрдүү абсолюттук бийиктиктерде ылайыкташып жайгашканы кыскача баяндалды.

Пайдаланылган адабияттар

1. Алимбаева П.К., Гончарова А.В. Дикорастущие лекарственные растения в Киргизии. - Ф.1971.
2. Выходцев И.В. Вертикальная поясность растительности (Тянь-Шань и Алай). -М.:Из-во АН ССР, 1956-82-83с
3. Головкина А.Г.Растительность Киргизии. -Фрунзе:Илим, 1990.-455с
4. Каратал-Жапырык Мамлекеттик жаратылыш коругуна 20 жыл. -Б.:2014. 119-125,150,167-170 б.
5. Некрасов А.В.,Полтавский А.Н.,Рыбин С.Н.,1998. Совки (Lepidoptera Noctuidae) Киргизской ССР.//Энтомолог. исслед. в Киргизии, Вып. XIX-С.27-61.
6. Постановление Правительства Кыргызской Республики «О передаче пастбишных угодий с баланса Каратал-Жапырыкского заповедника на баланс крестьянского хозяйства имени 8 Марта Нарынского района» от 24 июня 1996 г. №277.
7. Постановление Правительства Кыргызской Республики «Об организации Каратал-Жапырыкского государственного заповедника» от 1 марта 1994 г

8. Постановление Правительства Кыргызской Республики «Об утверждении списков редких и находящихся под угрозой исчезновения видов животных и растений для занесения в Красную книгу Кыргызской Республики» от 28 апреля 2005 года №170

9. Шукуров Э.Д. Заповедники и сохранение биоразнообразия в Кыргызстане. //Труды заповедников Кыргызстана (ред. Т.С.Мусуралиев и др.) – Б., 2005г.С.11-23.

Рецензент: Содомбеков И.С. б.и.д., профессор., К.И.Скрябин атындагы КУАУ.